
Politike označavanja i patrijarhalna konstrukcija Zagreba

KATJA VRETENAR, ZLATAN KRAJINA

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

Rad istražuje načine na koje su rodni odnosi izraženi kroz specifičnu komunikativnu infrastrukturu grada – nazive javnih prostora i urbane plastike – čija svrha, tvrdimo, nadilazi funkcionalnu (orijentir; komemoracija verzije nacionalne povijesti) i su-određuje odnose moći u sferi roda. Analizirajući obrasce označavanja, oblikovanja i pozicioniranja imena, ploča i spomenika u Zagrebu, kombinacijom statističke obrade, mapiranja i istraživačke šetnje, pokazujemo da urbano znakovlje glavnog grada Hrvatske, u vremenu širenja debate o rodnoj ravnopravnosti, zadržava dominantno patrijarhalno uređenje koje je nasljeđeno iz perioda posvemašnjeg rasta, s kraja 19./početka 20. i sredinom 20. stoljeća, i znatno preferira muškarce kao aktere i tumače javnog prostora i povijesti. Usvojena prostorna analiza obuhvaća ne samo učestalost nego i prostornu distribuciju te tipove reprezentacije žena u urbanom znakovlju (imena, ploče, spomenici) Zagreba. Dobiveni rezultati propituju se pod lupom kritičke i konstruktivističke škole kulturnih studija i kontekstualiziraju procesima medijske posredovanosti gradova i urbanog života tranzicijskih društava.

Cljučne riječi: grad, rod, označavanje, znak, moć

Uvod

“Zapanjuje činjenica da su mjesta što ih ljudi obitavaju poput prisutstva odsutnosti. ... Demonstrativi iskazuju nevidljive identitete vidljivoga.” (de Certeau, 2003: 174)

Ovaj rad nastoji doprinijeti razumijevanju načina na koje politika patrijarhata djeluje kroz prostor grada u sferi označavanja. Polazimo od pretpostavke da prostor nije mrtva, statična i neutralna pozadina ili tek lokacija društvenih procesa, već da je prostor, slijedeći Lefebvrea (1991), i proizvod i proizvođač društva, da kao takav izražava simultanu mnogostrukost društvenih odnosa te je zato najpogodniji za društvena istraživanja koja nastoje razumjeti odnose moći u oblicima koji imaju

tendenciju, kako sugerira epigraf, ostati manje vidljivima, a jednako su u službi održavanja odnosa potčinjenosti kao i drugi, vidljiviji, oblici. Razvijajući za ovu temu specifičnu inačicu prostorne analize, koja obuhvaća kvantificiranje imena, mapiranje lokacija i istraživačke šetnje kroz odabrane lokacije urbane plastike (javno izloženih skulptura i ploča), ispitujemo artikulaciju rodne neravnopravnosti kroz prakse označavanja javnih prostora grada Zagreba.

Pokazujemo da usprkos relativnom porastu govora o rodnoj ravnopravnosti u javnoj sferi Hrvatske u posljednjih dvadesetak godina, označavanje javnih prostora u hrvatskome glavnome gradu ostaje izrazito patrijarhalno, stvarajući tako značajan kontrapunkt povremenim manifestacijama drugačijih vizija roda i grada, bilo javnim događajima o rodnim i seksualnim identitetima (npr. Vox Feminae, Queer Festival), bilo situacijskim i efemernim razmjenama među prolaznicima poput voajerističkog pogleda i protestnog povika. Kako su upozorile rane feminističke kritike grada (drugog vala feminizma od 1970-ih, koje marksističkoj kritici produkcije nameću zanemareni problem reprodukcije), urbani prostor ima “vrlo različita” značenja za muškarce i žene (Stevenson, 2003: 37). Te razlike ostaju većinom nevidljive dobrim dijelom i zato jer su žene sastavni dio svih urbanih zajednica (klasnih, etničkih), a čije je razlike i neravnopravnost ponekad lakše uočiti, npr. po izgledu stambenih naselja (*ibid.*: 37-38). Rodna neravnopravnost, što se proteže i privatnim i javnim prostorom, nadilazi gradske “zone” i to je vidljivo i u načinima na koje su nacionalizam i druge ideologije moderne poput patrijarhata upisane u prostore grada kao još uvijek neproblematizirana preambula suvremenim raspravama o raznolikosti što ih je na agendu postavila postmoderna. Još je i znameniti urbanist Mumford (1968: 8) pisao da je “grad mrtvih stariji od grada živih; u stanovitom smislu, grad mrtvih je prethodnik, gotovo srce, svakog živog grada”. O rodu danas možda i govorimo sve više i na raznolikije načine, ali u izvorno muški kodificiranome gradu.

Dominaciji muškosti kao modernom pod-tekstu post-modernog grada ne dskače ni praksa preimenovanja koja se u tranzicijskom razdoblju nametnula kao specifikum označiteljskih bitki na post-jugoslavenskim prostorima. Val preimenovanja koji je uslijedio nakon raspada Jugoslavije obuhvatio je stotine ulica, trgova, pa čak i gradove te osobna imena i prezimena, preferirajući etničke i nacionalne simbole i mitove, međunarodne toponime te nacionalne heroje ratova u regiji 1990-ih (cjelovite prikaze vidi u Milevska, 2016 i Ditchev, 2016). Kako navode Šakaja i Stanić, od 1990. do 2007. samo u Zagrebu preimenovane su 474 ulice, što je uključilo kompletno “brisanje” referenci na srpsku kulturu te socijalističku prošlost i značajno povećanje referenci na “primordijalnu” i “monoetničnu” inačicu hrvatske kulture, dok je, prema podacima Saveza antifašističkih boraca Hrvatske (službenih podataka nema jer većinom nije vođena evidencija), u periodu 1990.-2000. uništeno, oštećeno ili izmješteno 298 komada urbane plastike što komemoriraju Narodnooslobodilačku borbu (2011: 499, 501). U post-jugoslavenskom prostoru mijenjanje,

izmiještanje (pomicanje na manje vidljiva mjesta kao “resemiotizacija”, *ibid.*: 508) ili potpuno brisanje određenog dijela urbanog znakovlja kao pokušaj upravljanja javnim uspomnama i sjećanjem ne zaustavlja se samo na prošlosti. Kao preferirani način tranzicije u demokratsko društvo – imitiranjem vanjštine razvijenih demokracija, bez suštinske promjene iznutra – pojedini prostori u gradskim središtima revitaliziraju se tako da ciljano nalikuju onima u Zapadnoj Europi (Krajina, 2016a). Neki gradovi u regiji čak idu toliko daleko da grade objekte, poput niza antičkih i neoklasicističkih građevina niklih u Skopju na početku 21. stoljeća, sugerirajući falsificiranje povijesti. Svim tim procesima izmiče pitanje rodne ravnopravnosti, koja ostaje prijeporna i u gradovima diljem zapadnog svijeta, gdje je ona jedino i dubinski istražena (vidi npr. Watson, 2000). Rodna neravnopravnost ne samo da se značajno ne mijenja nego se u mnogim novim izgradnjama samo produbljuje (vidi, npr. u kontekstu projekta “Skopje 2014”, Milevska, 2016).

Urbano znakovlje u ovom se radu odnosi na imena javnih prostora te niz formi tzv. urbane plastike (vidi i Azaryahuovu podjelu, 1999: 257-258). Istraživačku relevantnost za politologiju, medijske i kulturne studije ono dobiva u sferi svakodnevice, izvan koje grad nema smisleno ili efektivno postojanje. Kako navodi Sheringham, urbano znakovlje jedna je od ključnih poveznica pojedinca s društvom: koliko god je ono, poput ostalih znakova, relativno otvoreno za interpretaciju, koja se može i kositi s očekivanom (2006: 385), urbano znakovlje okuplja strance na cesti u “zamišljenu zajednicu” dijeljenih referenci (Anderson, 1990). S obzirom da je “metonimijski” siromašan (jer je doslovan), te kao “sinegdoha (aspekt) neuhvatljiv” (jer bi prostor zadržao svoje ime i bez ploče sa znakom), javni znak uvijek je definiran “dvojnošću” (Sheringham, 2006: 385). Urbano znakovlje, sa svojim karakterističnim oblicima i dizajnom, uvijek je “na rubu zapamćenog i zaboravljenog ... običnog i neobičnog ... javnog i privatnog (svi imamo osobnu kartu poznatih mjesta, uključujući njihova imena)” (*ibid.*; usp. Pinchevski i Torgovnik, 2002: 367-368). Riječ je o aspektu grada čije je postojanje relevantno tek kada se koristi (Sheringham, 2006: 385).

Urbano znakovlje odjednom se nudi kao regulirani i trajni lokalizacijski znak, tj. adresa, u čitavom nizu transakcija s ekonomskim, pravnim i drugim učincima, i kao izvor znanja o redu društvenih stvari i poziciji pojedinca u tom redu (nadređen-podređen, vidljiv-nevidljiv itd.). Kao referenca dnevne rutine (susreta i sjećanja), javni znakovi grada omogućuju da selektivnost označavanja javnih prostora preuzme hegemonijsku ulogu održavanja naslijeđenog reda (ovdje, patrijarhata). Iako je primarna zadaća gradskih obilježja da orijentiraju i navode ljude kroz gustu mrežu gradskih prostora, imenovana ulica postaje “centralna urbana metafora” (Amin i Thrift, 2002: 22). Znakovi nastoje gradske pejsaže učiniti prepoznatljivima onako kako to “određuju povijest i vladajuća ideologija” (Holston, 2006: 193). No u svakodnevicu ih koristimo kao fragmentirane nizove jer, prema Walteru Benjaminu, “imena ulica ne postoje u izolaciji, već ... njihovi kontrasti i jukstapozicije stvaraju

lingvističku mrežu grada. ... Upravo kroz nazivlje svojih ulica, grad postaje i jest lingvistički kozmos” (1999, cit. prema Sheringham, 2006: 378). Urbani znakovi sugestivni su u svojoj narativnoj pozicioniranosti u vidokrugu šetača, gdje mogu dobivati drugačija, neplanirana značenja (vidi Lynch, 1960). Reklama za obnovljive izvore energije mjesto pronalazi uz pretrpanu kantu smeća (Krajina, 2016b) dok *billboardi* koji prikazuju “slabo odjevene žene” u blizini religijskih objekata mogu izazvati “pozive” reklamnoj agenciji ili uništavanje sporne slike “prelijevanjem crnom bojom” (Cronin, 2010: 175).

Kako bismo pobliže razumjeli načine na koje je rodna dominacija upisana u zagrebačko javno znakovlje, najprije ćemo obrazložiti odnos urbanog prostora, roda i označavanja, koji je usprkos bogatoj akademskoj produkciji od 1980-ih godina na ovamo ostao nedovoljno istražen i još manje primijenjen kao pogon društvene promjene. Uslijedit će analiza koju ćemo temeljiti na arhivskim, statističkim i kartografskim podacima o rodnoj karakteristici znakova Zagreba te uvidima iz naših istraživačkih šetnji. Pozornost ćemo naposljetku dati i rijetkim ali značajnim inicijativama za preimenovanja u cilju postizanja veće rodne ravnopravnosti.

Grad, rod i znak: suodređujuće tkivo društvenih odnosa

Procesi urbanizacije i komunikacije podupirući su procesi koji konstituiraju suvremeno društvo. Prema UN-u, 2007. svijet je zakoračio u tzv. “urbano doba” (urbana populacija prešla je polovicu ukupnog stanovništva svijeta) dok je nešto ranije, krajem 20. stoljeća, znanstveno shvaćanje društvenih transformacija primat dalo komunikaciji (sugerirajući da, kako sugerira dominantan, konstruktivistički pristup, ništa smisljeno ne postoji dok nije izraženo znakom). Iako je tvrdnja da su gradovi medijski posredovani elaborirana u medijskim i kulturnim, ali i urbanim studijama tek posljednjih petnaestak godina, i to napose u kontekstu istraživanja gradova kao koordinacijskih čvorišta globalne ekonomije (vidi Krajina, 2014), riječ je o fenomenu starom koliko i moderni grad. Industrijalizacija, uspostavljanjem novca i robe kao posrednika između pojedinca i društva, ljude dovodi u prostore kreirane društvenim konvencijama i tehnologijama: satom, rasporedima, protokolima, transportom, telekomunikacijama i spektaklom. Medijski i kulturni teoretičari ustvrdili su da je upravo sustavnijim uvođenjem adresa u Europi u 18. stoljeću grad postao komunikacijski sustav. Kao što, prema Kittleru, Gutenbergov tiskarski stroj osigurava da se na istom broju stranice u svakoj kopiji “može pronaći” očekivani isti sadržaj, tako i uvođenje adresa završava eru u kojoj je dom mogao biti samodovoljan prostor povlačenja te on postaje prostor dostupan društvenoj evidenciji i nadzoru (1996: 724). Urbana komunikacija nije, dakle, samo televizijska ili digitalna; ona se odnosi i na simbolizam povezivanja domaćinstva s društvom putem mrežne opskrbe energentima, ili pak na vizualne tehnologije (fotografiju, ekran i film) i pokušaje

ukroćivanja (uokvirivanja) brzo rastućeg grada kojim dominira dinamičan promet reguliran numeričkim kodom semafora, telekomunikacijama, jurnjavom neznana- ca, bljeskajućim neonima i nepreglednim zgradama.

Ishodište našeg problema jest to što ni urbanizacija niti komunikacija nisu društveno neutralni procesi ili samo tehničke forme, već su u službi artikulacije ideologija, kojima daju opipljive karakteristike. Urbanizacija nije samo stupanj posve- mašnjeg društvenog napretka u vidu inovacija u organizaciji života velikog broja neznana- ca na dijeljenom teritoriju; ona izražava, rješava i stvara društvene nejed- nakosti proistekle iz svih etapa i formi kapitalizma. Upravo je grad prostor nevi- denih društvenih kontrasta, napose u kvaliteti stanovanja i dostupnosti resursa, o čemu je vjerojatno najpoznatiji zapis, o Manchesteru 19. stoljeća, ostavio Friedrich Engels. Grad je istovremeno i lokacija proizvodnje i “spremnog tržišta” potrošnje (Hubbard, 2006: 37). Komunikacija, pak, po definiciji ostaje moguća isključivo kao partikularna, preferirajući, u službi ostvarivanja kontinuiteta zajednice i inter- akcije (međusobnog prepoznavanja njezinih članova kroz govor “istim jezikom”), uvijek jedne naspram drugih vizija stvarnosti (vidi Morley, 2000). Društveni pro- stor, u svojem uređenju i korištenju, i ideologije, kao selektivni nizovi značenja koji društvenom životu daju smisao, tijesno su povezani nepisanim pretpostavkama o “ispravnom” korištenju (vidi Cresswell, 1996). Ono se odnosi i na norme ponašanja (čak i neuobičajena brzina kretanja pločnikom privlači poglede drugih) i na službe- na imena, koja “normalnosti” daju abecedarij svakodnevnog općenja. Te, operabil- no nevidljive, regulatorne pretpostavke o partikularnom redu kao općem, propisuju što je gdje “zamislivo” a što nije (*ibid.*: 8, 14-16).

Reprodukcija ideologije poput patrijarhata u gradskom sustavu znakova po- vezuje politiku i komunikaciju u bazičnim, svakodnevnim transakcijama društva, te je važno razumjeti načine na koje se “normalizira” nevidljivost podređenih seg- menata društva. No takav istraživački pothvat nije sasvim nov. Odnos ideologije, grada i označavanja, osobito kroz važnost koja se spomenicima pridaje u pitanjima kolektivnog sjećanja, već je nekoliko desetljeća na agendi kulturne geografije (vidi koristan pregled ključnih studija u Šakaja i Stanić, 2011). Odnos roda i grada kroz sustav znakova u nas su rasvijetlile istraživačice poput Jasenke Kodrnje i Sanje Kaji- nić u okviru šireg istraživanja “Rodnog/spolnog obilježavanja prostora i vremena u Hrvatskoj” (vidi Kodrnja, 2006). Uz navođenje korisnih nalaza tog projekta, ovo se istraživanje, s određenim vremenskim odmakom i nešto drugačijim interpretativnim okvirom, oslanja na taj pionirski pothvat. Fokusrajući se na Zagreb, ovo istraživa- nje problem diskriminacije žena u javnom znakovlju širi prostornom perspektivom, mapirajući lokacije i skrećući pozornost na važnost pješačke kao komplementarne perspektive statističkoj, u kojoj komercijalni znakovi čine relevantne jukstapozicije javnima, te u teorijski horizont uključuje odnos urbanog svijeta znakova i konstruk- cije znanja. No ni ovaj rad nije u poziciji da samostalno iscrpi neistražene aspekte

odnosa grada, znaka i roda. Neki važni aspekti ove teme poput roda autora urbane plastike (vidi voxfeminae.net, 2014) i tipova nazivlja svih javnih prostora, koji su uzeti u obzir u gore spomenutim istraživanjima, ovdje nisu. U budućim istraživanjima potrebno je ispitati i odnos patrijarhalne scenografije hrvatskog glavnog grada i urbanog iskustva žena u svakodnevnom životu Zagreba (položaj na tržištu rada, navike kretanja ulicom itd.). O tom ćemo važnom aspektu u odnosu roda i grada nešto reći u nastavku, iz perspektive dostupnih istraživanja u svijetu.

Javni prostor grada oduvijek se smatrao vitalnom pozornicom za legitimizaciju raznolikosti kao nužnog aspekta demokratskog procesa, participacije u političkom životu i konstitucije javnosti (vidi Amin, 2008). Štoviše, “društvene dinamike javnog prostora shvaćene su kao *mjera* participatorne politike” (*ibid.*: 6, kurziv dodan). Točna ili ne, premisa o kauzalnom odnosu prostornog i društvenog uređenja (gdje, primjerice, manje fizičkih prepreka među prolaznicima nužno vodi do više interakcije i “zdravijeg” društva) značajno je informirala povijest urbanog planiranja (vidi *ibid.*). Otvoreni javni prostor smatrao se glavnim preduvjetom za participaciju. No diskusije post-strukturalističkog i post-humanističkog vala elaboriraju uvjerljivu sumnju u dostatnost postojanja samog javnog prostora kako bi javnost bila ostvarena, ali i sumnju u nužnost tjelesne suprisutnosti članova društva kako bi javnost bila konstituirana (*ibid.*: 8). U medijskim studijama, dijelom i poniklim upravo iz nastojanja da se shvati neophodnost medija u trenutku modernističkog omasovljenja građanstva, jasno je da javna sfera svoj neophodan produžetak, često i središnji dio, s dobrim i lošim posljedicama za demokratski proces, pronalazi u medijski posredovanoj komunikaciji (koja obuhvaća i model ‘jednog za mnoge’ u eri tiska, radija i televizije i model ‘mnogih za mnoge’ u eri društvenih medija). U politologiji, pak, također raste svijest o transformaciji javnosti iz uvijek pretpostavljene, normativne kategorije političke komunikacije u kontingentnu pojavu (u filozofskim rječnicima “niti nužnu niti nemoguću”), za koju samo *izvođenje* ima konstitutivnu ulogu. Javnost u potonjoj viziji nastaje tek onda kada se različite vizije društva susreću i konfrontiraju bez namjere da se pomire (pusta ulica bez neznanaca koji su u “agonističkoj” interakciji, po tome, nije javni prostor, a spontana interakcija među prolaznicima usred trgovačkog centra jest; vidi *ibid.*; Marchart, 2004; Mouffe, 2008). Sama izgradnja javnog prostora nije dovoljna da bi se formirala javna sfera; njezinom nastanku ili izostanku prethode ništa manje važni elementi kao što su “atmosfera ... estetike i fizička arhitektura, povijesni status i reputacija, (te) vizualna kultura” (Amin, 2008: 15). Iako navedena oprema javnog prostora (objekti, znakovlje) ne determinira nastajanje društvenog “multipliciteta”, ona mu može uvelike doprinijeti dozivanjem raznolikih članova društva na svoj teren. U tom momentu sadržaj urbanog znakovlja (u koje se ubrajaju i komercijalni i javni znakovi, *ibid.*: 13, 15) ima značajnu i napose problematičnu ulogu jer postavlja pitanje tko je kojim znakovima pozvan biti javnost u kojem prostoru.

Važno je zato uzeti u obzir prirodu znakova koji su dio sustava imena prostora i urbane plastike te načina na koje se pregovara pripadanje i isključivanje među različitim segmentima urbane populacije u sferi označavanja. Grad je prirodno stanište znakova: grad jest znak (uspjeha, deprivacije), sazdan je iz znakova (odjevnih konvencija, gestikulacija, semafora, fasada), i mjesto je pregovaranja znakova (inovacije u komunikacijama, ideološke borbe). Gradski okoliš kroz svoje znakovlje stupa u bezbrojne dijaloge sa slučajnim prolaznicima, odnosno, “uz arhitekturu u našem je životu prisutna i *arhitektura*, to jest, ukupnost urbane arhitekture i teksta koji je označuje” (Rihtman-Auguštin, 2000: 51). Arhitektura, naime, kao i društvo, “čini sustav konvencija koje se mogu upotrijebiti za simbolizaciju nečeg drugog” (Holston, 2006: 199). Kako u svojem čuvenom zborniku o urbanoj semiotici navode Gottdiener i Lagopoulos, “svaki arhitektonski ili urbani objekt” kao znak funkcionira na dvije razine: *označenik* je koji ujedno *označuje* (1986: 12-13). Prva je funkcionalna, denotativna razina (objekt s prepoznatljivim elementima *jest* zgrada), a druga je društvena, konotativna (su-značenjska) razina: oronula fasada je za investitora znak “štakornjaka” koji treba srušiti, prekinuti nasljedstvo društvenog stanovanja i izgraditi trgovački centar, a za starosjedioce znak minulog stila i nasljeđa koje treba obnoviti za budućnost. “Socio-semiotska” perspektiva, koja je u suštini sukladna ovdje usvojenom konstruktivističkom vidokrugu britanskih kulturnih studija (Hall, 2013), ističe da nema smislenog postojanja urbanog svijeta izvan praksi označavanja te da značenja nisu *a priori* upisana u prostor gdje samo čekaju da ih netko pročita, nego nastaju tijekom susreta i interakcije, kada ih promatrači ‘pregovaraju’ koristeći svoja raznolika predznanja u stvarnim uvjetima života (pripadnik radničke klase može kritizirati dominantne narative o nužnosti štednje, ali i imati rasističke predrasude o imigrantima u svojem susjedstvu, vidi Morley, 1992). Ne možemo, dakle, uspoređivati interpretacije znakova kao više ili manje “ispravne”, možemo samo govoriti o različitosti vizija prostora koje oni sučeljavaju te koju viziju elite preferiraju u datom historijskom trenutku.

Urbano znakovlje specifično je jer najčešće ostaje u pozadini pozornosti (Krajina, 2014); ono stvara leksikon kojim se stanovnici koriste kako bi locirali svoja iskustva i sjećanja (Stahl, 2009: 255) te se njihova relevantnost ne iscrpljuje kognitivnom dimenzijom pozornog snalaženja pri kretanju gradom. “Prostorni kodovi”, objašnjava Lefebvre, “nisu isključivo sredstva za iščitavanje”, oni čine i pred-svjesnu bazu poznatog, oni su “sredstva pomoću kojih se živi i obitava u tom prostoru” (1991: 47-48). Kao i sam prostor, i urbano znakovlje je izraz ideološkog “reda” koji uspostavlja razne oblike neravnopravnosti kao neproblematične (nevidljive). Kako nas podsjeća Madinapour (2016), nejednakost se u urbanom kontekstu definira, još od klasične definicije grada Maxa Webera naovamo, kao “nejednak pristup resursima”, poput tržišta rada, obrazovanja, stanovanja ili skrbi. *Kulturni* kodovi u službi kontinuiteta zajednice također su važni, iako tek recentno problematizirani, *resursi*

grada (*ibid.*). Društvene granice se ocrtavaju upravo kulturnim kodovima i to ne samo eksplicitnim uputama (klasno i etnički/rasno motivirane ploče sa znakovima poput zabrane prošenja ili poziva da se policiji prijave osobe “sumnjivog” ponašanja itd., vidi Morley, 2000) nego i sustavnim isključivanjem pojedinih grupa iz simbola koji se oblikuju kao reprezentativni za grad u njegovoj društvenoj cjelini, čak i onda kada su ti prostori, poput glavnih ulica i trgova, deklarativno “javni”, odnosno “dostupni” svima (Madinapour, 2016: 210). U kontekstu roda, neravnopravnost je uvelike uvjetovana samom jezičkom strukturom kojom su rodovi pozvani da se razlikuju.

Jezik, naizgled dovršena i fiksna struktura, izrasta iz binarnosti. Prema klasičnom modelu de Saussurea, znakovi (što nastaju iz kombinacija materijalnih *označitelja* ili jezika i nematerijalnih *označenika* ili pojmova) ne razlikuju se po sebi, nego razlike crpe iz istodobne bliskosti i udaljenosti, odnosno negacije drugih znakova, i to u naizgled bezazlenim odnosima (dan nije noć; crno nije bijelo; zapad je opreka istoku itd.). Unutar takve strukture jezik neprestano perpetuira nejednakosti, kao što je ona sadržana u definiciji žene *naspram* muškarca. Prema de Beauvoir, žena je negativ muškarca, koji je pozitivan i neutralan, pa je ženi “svako determiniranje imputirano kao ograničenje” (1982: 11). Falogocentrični oblici označavanja pretpostavljaju definicije poput one koja ženu vidi kao “suprotni spol” u odnosu na muškarca, a muškarca kao “odraslu osobu muškog spola” (Anić, 1991: 868, 354). Analogno tome, u urbanom kontekstu, Klaić (2007: 1307) štajgericu opisuje kao “uličnu djevojku”, dok za štajgera kaže da je “vatreni ljubavnik, strastveni udvarač”. Prema tome, i same jezične kategorizacije izraz su ideološkog reda koji postaje djelatan upravo u svakodnevnoj ophodnji. Jezik, dakle, ima moć propisati neke normativne zahtjeve prema članovima društva i diskurzivno su-konstruirati identitete. Jezik je vitalni organ ideologije koji istovremeno omogućuje smisleno stvarnosti da nastane.

Međutim, jezik nije dovršen i inertni sustav binarnosti, kako je to sugerirao de Saussureov model. S obzirom da “značenje nekog znaka nije sadržano u njemu samome, već proizlazi iz njegove interpretacije” (Chandler, 2007: 32), i ovisi o poziciji u odnosu na druge znakove (ko-notiranje), “znakovi nužno proizvode nove znakove” (Cobley i Jansz, 2006: 27). Feminizam i drugi društveni pokreti za ravnopravnost i uvažavanje različitosti ističu imanentnu nestabilnost znaka. Ona izvire iz bujanja mreža konotacija, osobito od 20. stoljeća naovamo i procesa poput dekolonizacije i pokreta za ljudska prava te svjedočenja raznolikih “istina” o modernoj europskoj povijesti (napretka uz bok eksploataciji). U tom kontekstu, slijedeći Derridu, postmoderna značenje razumije kroz pojam “odgode”. Kako sažima Butler, “diskrepancija između označitelja i označenoga postaje ... operativnom i bezgraničnom *différance* (odgodom finalnog značenja) jezika” (2000: 51). U suvremenom gradu večernji izlazak za neke, najčešće muškarce, može biti prostor seksualne slobode, a za druge, najčešće žene, prostor seksualizacije. Kao najveći hrvatski lanac trgovina, *Konsum* se pojavljuje iza gotovo svakoga ugla pa je njegove

crvene natpise vrlo teško ne primijetiti. No oni ne označavaju samo mjesto za kupnju namirnica, već i izvjesnu tržišnu politiku te postaju “simbolima tranzicije, konsumerizma, vrtoglavog napretka i širenja monopola” (Horvat, 2007: 134-135).

Gradski prostor obiluje kako paradigmatiskim (istovjetnim nizovima znakova), tako i sintagmatskim elementima (kombinacijama iz više ‘žanrova’, npr. prometnih i komercijalnih znakova). U konačnici, na istome mjestu “isprepliću se dijakronija i sinkronija” (*ibid.*: 188) te netko osjeća da pripada jer je ‘u toku’ s linearnom temporalnošću grada (koja, npr. u Zagrebu, ističe nacionalnu državu kao najviši stupanj razvoja društva), a netko da je ‘izvan’ tako kodificiranog mjesta i da mu ne pripada. Ako se, prema Foucaultu (1978), seksualnost koristi za artikulaciju moći u prostoru, rodna hijerarhija podrazumijeva da je *javni* prostor, najčešće centar, ustrojen kao muška, a *domaćinstvo* (*privatni* prostor, najčešće periferija) kao ženska domena.¹ Žena *ne* pripada javnom okolišu, osim ako ne preuzme ulogu prostitutke; tada se zove “javna žena” (Anić, 1991: 868).

Kao “vrlo moćan simbol urbanog života”, prostitutka upravo kroz stavljanje ženstvenosti u službu muškog zadovoljstva postaje amblem moderne ideje grada kao prostora “seksualne slobode i prilike u urbanom okolišu kojega karakteriziraju heterogenost, anonimnost i zajedništvo različitih morala ... (ali i) poremećaj i početni krah urbanog života” (Hubbard, 1999: 60).² Upravo javno izlaganje i pozicioniranje ženskog tijela implicira da žena nije izolirana jedino unutar svojega doma, već i u urbanoj sredini (*ibid.*: 61). Žena (“majka, supruga ili sestra”) koja se otisnula u gradski labirint iz ugone, kao u zapisima Virginije Woolf o “lutanju” (*rambling*) pod krinkom zadatka “kupnje olovke”, smatrala se i *društveno* izgubljenom, baš kao što gradsko lutanje može šetača dezorijentirati *prostorno* (Rendell, 2002: 116, 117). Zato možemo govoriti o privatnom i javnom patrijarhatu, čije nejasne granice više služe totaliziranju nego ublažavanju dominacije.

Europske metropole 19. stoljeća prihvaćale su muškarčevu potrebu da se izgubi u ulicama grada kako bi se privremeno rasteretio napornih kućnih uloga oca ili supruga, dok je za ženu to bilo nezamislivo (Sennett, 1989: 27). Prihvatljivo je bilo i vidjeti muškarca u društvu žene s kojom nije u braku ili srodstvu, dok je isti prizor s obrnutim ulogama (gdje žena provodi vrijeme u kavani s nepoznatim muškarcem)

¹ Čak i ako se uzme u obzir da su predgrađa, baš kao i središta gradova, *heterogena* područja, izvjesne politike stanovanja koje preferiraju vlasništvo nekretnina nad najmom, kao i širenje takvih nekretnina u predgrađu, reproduciraju poistovjećivanje ženstvenosti s predgrađem (vidi Stevenson, 2003: 38).

² Kao što je vidljivo iz medijskih napisa poput “Vodiča kroz zagrebačke bordele” (*Nacional*, 1. travnja 2003.), prostitucija je locirana u samome centru Zagreba kao nužno naličje herojskog, nacionalističkog, modernog patrijarhata. Poput jezičnog znaka, ona je neophodna negacija patrijarhata, kroz koju se on ostvaruje.

smatran skandaloznim (*ibid.*). Štoviše, legitimizacija javnog gradskog prostora kao primarno muškog igrališta išla je toliko daleko da je proizvela vjerojatno najpoznatiju literarnu figuru: besciljnog dokoličnog gradskog šetača, *flâneura*. On, u najcitanijoj, Baudelaireovoj inačici, izrasta iz buržujski preuređenog Pariza, gdje su bulevari (osobito izlozi i arkade) izgrađeni primarno kao prostori promatranja drugih u pokretu, više nego kao prostori zaustavljanja radi dvosmjerne interakcije (Benjamin, 1986). Ulica je, dapače, prerasla iz mjesta prolaska u *flâneurovo* prirodno stanište, odnosno *interijer* (*ibid.*: 60). Fasada je postala “granična zona, s jedne strane vanjski zid privatne domene, a s druge unutarnji zid javne domene” (Holston, 2006: 189). U tom odnosu *flâneur* nije žena, jer on nastaje iz “jednosmjerno upućenog pogleda”, žudnje koja ženu na ulici pretvara u prostitutku (Massey, 2001: 234). Shvaćanje žene koja se samostalno pojavljuje u javnom prostoru kao prostitutke bilo je i doslovno, u smislu seksualnog rada, ali i metaforičko, u smislu smatranja žena, osobito onih koje se moglo sreći na tržnicama europskih metropola 19. stoljeća, seksualno “dostupnima” već samom njihovom prisutnošću u prostoru izvan doma (Rendell, 2002: 116).

Formiranjem urbane ženstvenosti kroz modernu povijest dominiraju diskursi majčinstva (reprodukcije obitelji ili nacije) i braka. Privatni prostor doma pritom je kodificiran kao primarno ženski prostor koji žene uglavnom isključuje iz nacionalne povijesti, što se vidi u smanjenoj prisutnosti žena u obilježjima grada, čak i kada je riječ o regiji koja je imala zamjetan doprinos žena u narodnooslobodilačkoj borbi (Antifašistička fronta žena), formiranje feminističke borbe kao dijela izgradnje socijalističkog (egalitarnog) društva te izjednačavanje s muškarcima u pravu glasa po svršetku Drugog svjetskog rata. No obnova nakon Drugog svjetskog rata i urbana ekspanzija u predgrađa vraća žene u domaćinstvo. Ako se moderni grad može mapirati prema klasnim i etničkim/rasnim zajednicama, rodno mapiranje odnosilo bi se na stupanj sigurnosti koju različite žene osjećaju pri samostalnom prolasku različitim prostorima, odnosno na “strategije izbjegavanja koje mnoge žene (u njima) razvijaju” (Stevenson, 2003: 39).

Kako navodi Bosanac (u Kodrnja, 2001: 56), “dok se sva ljudska povijest bavi zapravo poviješću javnoga, dakle, otvorenim prostorom sučeljavanja, privatni, zatvoreni svijet ostaje namjerno odsutan, taman i nepoznat. ... To je svijet žene. ... Ono što ona jest – to je odsutna prisutnost.” Maksimalna “osobno je političko” zato utjelovljuje feministički otpor, ističući da “stvari nekoć skrivene iza zida osobnog života jesu, i trebaju biti, od javnog značaja. Spolna podjela rada i spolna raspodjela moći jednako su dio politike kao i međuklasni odnosi ili međunarodni pregovori, a ono što se događa u kuhinji ili spavaćoj sobi glasno zahtijeva političku promjenu” (Phillips, 2001: 96). Usprkos povećanoj prisutnosti žena na tržištu rada, u političkoj areni i visokom obrazovanju, “generalizirajuće statistike prikrivaju veću kompleksnost” (Watson, 2000: 101), koja se pogotovo tiče sraza roda i *klase*. Žene ostaju

gubitnicama u suvremenoj transformaciji gradova u uslužne (post-industrijske) prostore i s time povezanim procesima regeneracije/gentrifikacije. Prisutnost žena na tržištu rada u uslugama povećava se onda kada tržište zamjećuje njihovu želju za bilo kakvim, pa i prekarnim radom, nakon dugog perioda (poslije Drugog svjetskog rata) vezanosti uz domaćinstvo (Massey, 2000). S obzirom na to da neoliberalne politike rasta povećavaju raslojavanje stanovništva, veća prisutnost žena na tržištu uslužnog rada u globalnim gradovima uključuje pogoršanje uvjeta života manje kvalificiranim ženama u istim gradovima (Bondi i Christie, 2000). Interiorizacija žena kao dominantan obrazac održala se, te “kuća” ostaje “njezina vanjskost i unutrašnjost” (Bosanac u Kodrnja, 2006: 57).

Metodološke napomene

Razmatrajući načine na koje prostor, koji nominalno pripada ženama i muškarcima, znatno preferira potonje, ovaj rad analizira naselja Grada Zagreba, čije šire područje obuhvaća i 69 drugih naselja koja su izostavljena jer nadilaze prostor ovoga rada. Pojmovi koje najčešće koristimo za javne prostore, kao što su “ulica” i “trg”, također inače obuhvaćaju mnogo širi spektar tipova prostora s pripadajućim imenima (tu spadaju i stube, aleja, put, odvojak, prilaz i još 35 srodnih oblika), a koje smo uzeli u obzir u kvantitativnoj komponenti rada. Zagreb obuhvaća 3.861 naziv javnih prostora; u analizu su uvrštene reference na žene i muškarce, a toponimi i druga imena su izostavljena. Nakon što predstavimo kvantitativnu komponentu, pažnju ćemo preusmjeriti na kvalitativne elemente rada: kartografiranje i istraživačke šetnje. Vodeći se pretpostavkom Umberta Eca da je odsutnost jednako važna kao prisutnost, jer prokazuje obrazac kojim je vođena organizacija onog što je vidljivo, i tvrdnjom Henrija Lefebvrea da “društveni prostor djeluje kao alat za analizu cjelokupnog društva” (1991: 34), razmotrili smo prostornu distribuciju simbola žena. U istraživačkim (etnografskim) šetnjama smo pak usvajali svakodnevnu pješačku perspektivu u kojoj značenja grada i vlastitog mjesta u društvu i nastaju te koja zato ima potencijal razumjeti odnose koji u kvantitativnom istraživanju u pravilu ostaju nevidljivima. Ova multidimenzionalna metoda nametnula se kao specifikum teme koju u njezinoj sistematičnosti i svakodnevnoj sugestivnosti ni makro ni mikro razina istraživanja ne može samostalno iscrpiti.

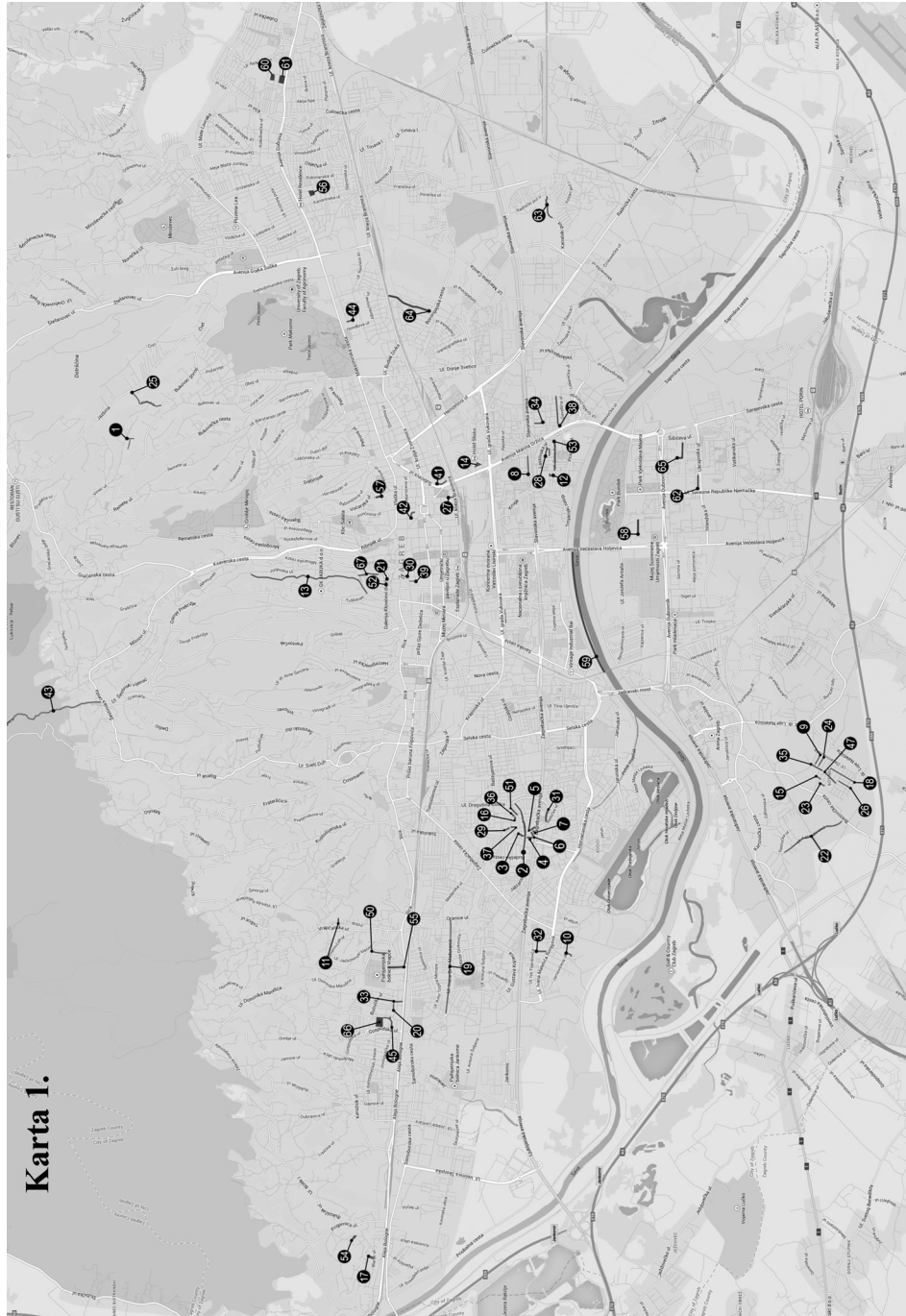
Analiza: kartografija “odsutne prisutnosti”

Ustvrdili smo da ulica nije samo jednostavno vezivno tkivo urbane strukture, već ima važnu ideološku ulogu u reprodukciji patrijarhata koja se ostvaruje i kroz oblikovanje i pozicioniranje spomenika i ulične nomenklature. U nedostatku dostupnih cjelovitih informacija objedinili smo i analizirali podatke samostalno prikupljene za ovo istraživanje sredinom 2014. g. od Gradskog ureda za katastar i geodetske

poslove. Označavanjem svake jedinice u prikupljenim popisima bojama za muški i ženski rod, uviđamo da od cjelokupnog broja, 1032 ulice i trga nose osobna imena muškog roda, što je 26,73%, dok njih tek 69 simbolizira žene, odnosno tek 1,79%, tj. gotovo 15 puta manje od zastupljenosti muškaraca u istome urbanom okolišu (vidi Prilog 1 na str. 70-71). Riječ je o manjem porastu zastupljenosti žena u usporedbi s 2006. godinom (prema Kodrnja, 2006: 99), kada su postojale 53 ulice i trga sa ženskim imenom. Zagreb ima ukupno 70 trgova (vidi Prilog 2 na str. 71-72), među kojima su i tri ženskog imena: Dubravkin trg, Trg Katarine Zrinske i Trg svete Marije Čučerske (tj. 4,29% imena). Muškim je imenima obilježeno 60% trgova, njih 42. No “dominantnost muškog roda/spola iskazuje se ne samo brojnošću upisanih imena, već i centriranjem pozicija” (*ibid.*: 93).

Naše mapiranje prostorne distribucije imena vidljivo je na Karti 1 (na sljedećoj stranici), na kojoj se vidi da su Dubravkin trg (14) i Trg Katarine Zrinske (21) potisnuti izvan “uskog” centra grada kojim vidljivo dominira Trg bana Josipa Jelačića. Trg svete Marije Čučerske (48), kao Ulica Marije Sniježne, Ulica Svete Barbare, Svetoklarska ulica i Svetobarbarski odvojak izlaze iz okvira priložene karte jer su na samim marginama proučavanog prostora. Odnos centra i predgrađa uspostavio je središnji plan grada – Lenucijevu ili Zelenu potkovu koja oblikuje Donji grad. Uz dva trga koja su obilježena ženskim imenima, Potkova uključuje Trg Nikole Zrinskog (Zrinjevac), Strossmayerov trg, Trg kralja Tomislava, Trg Ante Starčevića, Botanički vrt, Marulićev trg, Mažuranićev trg i Trg maršala Tita, dok se unutar okvira Potkove nalaze Trg Petra Svačića i Trg Petra Preradovića, u neposrednoj blizini Trga bana Jelačića. Ondje gdje se ženska imena i pojavljuju, ponekad su pogrešno napisana (“Stube Mie Slavenski”). Tu je i osam imena koja se odnose isključivo na fiktivne likove književnih djela (9, 15, 18, 23, 24, 26, 35, 47 i 41) istaknutih hrvatskih književnika – muškaraca – i jedne književnice. Te se ulice nalaze u zatvorenom krugu koji je vidljiv i u donjem dijelu Karte 1, također na rubnim dijelovima grada.

Osim toga, dvanaest ulica nosi osobna ženska imena (2, 3, 4, 5, 6, 7, 13, 14, 17, 25, 54; neka se ponavljaju i više puta) pri čemu ne dolazi do izražaja o kojoj se konkretno ženi radi. Njima se ne pridaje posebna čast i predstavljaju se na način kako ih se oslovljava unutar doma – osobnim imenom. Jedino je Margaretska ulica (30) pronašla svoje mjesto u središnjem dijelu grada. Ulica neznane junakinje (41) još je jedan način prikazivanja sporedne uloge žena u konstrukciji nacionalne povijesti (isto vrijedi i za Prilaz kraljičinom zdencu (43)). U ovome popisu svoje su mjesto pronašle i dvije ulice koje nose ime i žene i muškarca, a ušle su u ukupni zbroj ulica i jedne i druge kategorije. Riječ je o Ulici Paule i Većeslava Pavleka Miškina te Ulici Ambroza i Klotilde Vranyczany pri čemu početnu poziciju u prvom nazivu ima žena, a u drugom muškarac.

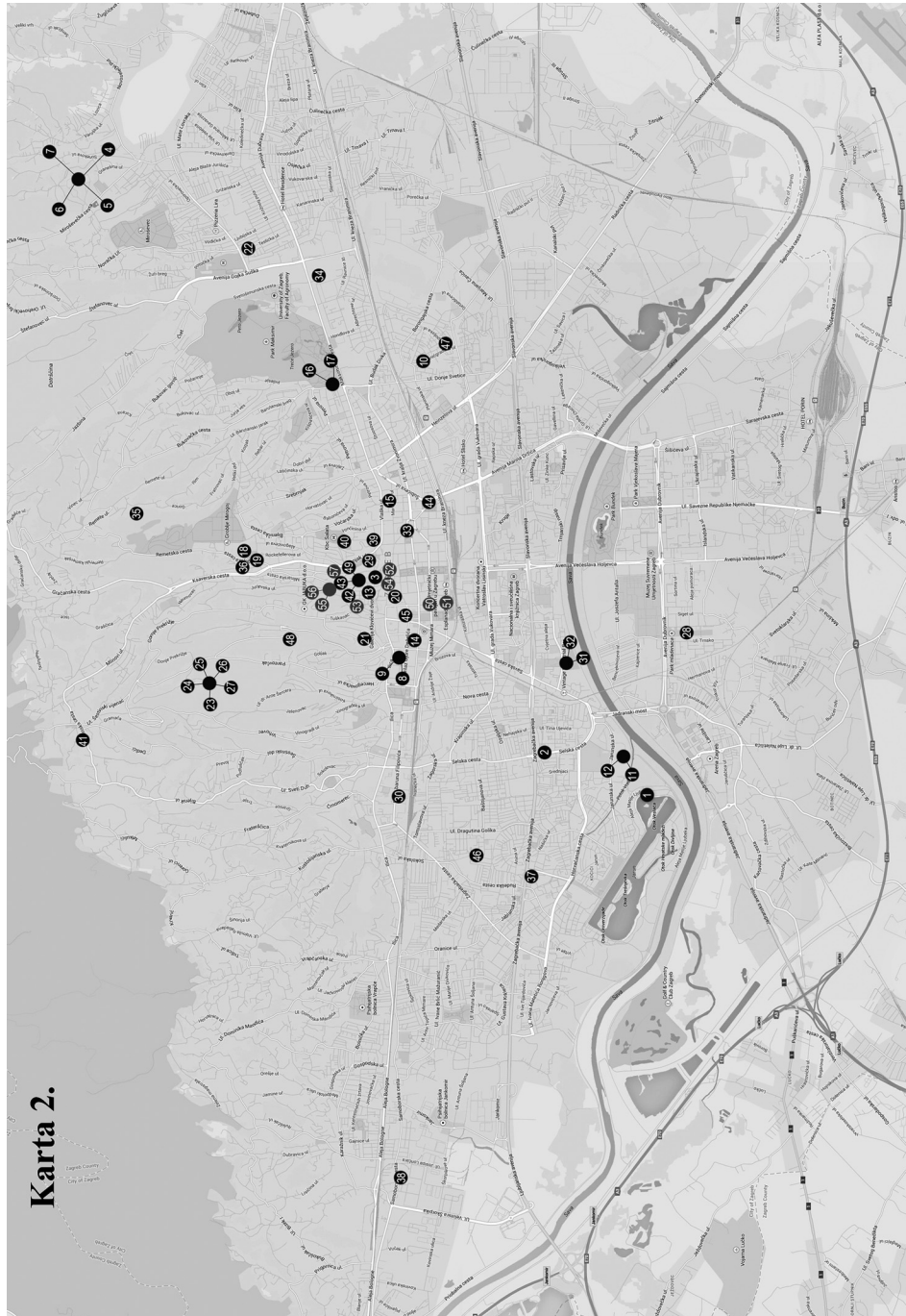
Od ukupnog broja ulica koje su nazvane po osobnim ženskim imenima tek njih 40 (58%) predstavlja konkretne povijesne ličnosti vezane primarno uz nacionalnu kulturu, osim Marije Terezije. Promotrimo li njihovu poziciju na karti, primjećuje se da ih se većina nalazi u “malim, sporednim ulicama, na periferiji grada, daleko od središta i važnih prometnica” (*ibid.*: 99). U prostoru Donjega grada svoje je mjesto, od onih s konkretnim imenima, pronašao Prolaz sestara Baković (39), prema antifašističkim borkinjama Rajki i Zdenki (kao i tijekom socijalizma, a 1990-ih pa sve do 2009. godine nazivan Miškecovim prolazom, prema muškarcu za kojeg nije bilo sigurnih saznanja ni o imenu niti o zaslugi); zatim Trg Katarine Zrinske te Ulica Ambroza i Klotilde Vranyczany. Ponavljanje uličnog nazivlja prisutno je samo u slučaju hrvatske književnice Ivane Brlić-Mažuranić (19, 56). Pet se uličnih naziva odnosi na svetice (46, 48, 49, 68, 69) i sve su na marginama Zagreba te nisu ušle u priloženu kartu.

O problemu niske zastupljenosti ženskih imena u gradskoj topografiji očitovala se za potrebe ovog rada i nadležna Stručna služba Gradske skupštine Grada Zagreba:

U siječnju 2011. godine (na) ... sjednic(i) Odbora za imenovanje naselja, ulica i trgova i Povjerenstava za ravnopravnost spolova ... donesen (je) Zaključak kojim se utvrđuje da dosadašnji broj imenovanja javnih površina kad je u pitanju rodna perspektiva, ... nije zadovoljavajući, a koji je Zaključak dostavljen Vijećima Gradskih četvrti i Službi za mjesnu samoupravu. U Fond imena³ (potom su) uvrštena imena osam žena koje su obilježile život Grada Zagreba i Republike Hrvatske, a to su Diana Budisavljević, Sidonija Erdödy Rubido, Zulejka Stefanini Tućan, Božena Begović, Lidija Sklevicky, Vesna Parun, Jelena Krmpotić Nemanić i Zlata Bartl. Do danas su imenovani Park Zlate Bartl, Šetalište Vesne Parun, Park Diane Budisavljević i Ulica Zulejke Stefanini Tućan. (osobna korespondencija)

Razmotrimo li zastupljenost spomenika u gradu Zagrebu koji utjelovljuju likove žena i muškaraca, nailazimo na gradski vodič “*Spomenici i fontane u gradu Zagrebu*” koji su postavljeni do 2007. godine i prema kojemu u Zagrebu “žive” 292 skulpture i spomenika. Od tog ukupnoga broja njih 145 (49,66%) predstavlja muškarce, od čega konkretne i stvarne povijesne ličnosti njih čak 108 (74,49%; v. Prilog 3 na str. 72-76). Žene su prikazane gotovo tri puta manje nego muškarci, preciznije, njih 49 (16,79%). Skulptura i spomenika koji utjelovljuju stvarne ženske ličnosti ima tek pet (2, 15, 20, 21, 42) (vidi Prilog 4 na str. 77) što čini zastupljenost od 10,2% u ukupnom broju “ženskih” spomenika ili tek 1,72% od ukupnog broja spomenika.

³ Fond je dostupan na službenim stranicama Grada Zagreba u rubrici “Info servis”, a pisane prijedloge za uvrštenje pojmova, datuma odnosno imena osoba može podnijeti široki krug predlagatelja.

Karta 2.

Kako je prikazano na Karti 2, od navedenih spomenika jedino su biste sestara Baković (20) u centru grada.

Među spomen-obilježjima grada Zagreba do izražaja najviše dolaze spomenici koji ženu simboliziraju arhetipski, tj. pripisuju joj ulogu majke. Njih čak osam nosi ime *Majka i dijete* (6, 7, 14, 16, 18, 31, 46, 48), a tu su još i Pionirska majka (5), Krilo materino (10), Majčina igra (19), Dojenje (24), Majka doji dijete (36), Majka Zemlja (37) i Pleti me, pleti, majčice (26). Čak 15 spomenika reprezentira majku. Ovi spomenici izraz su dominacije suvremenog patrijarhata koji ženu (i dalje) smješta u privatnu sferu gdje je njezina glavna zadaća reproduktivna. Gradski prostor, stoga, ženu definira na isti način kao i jezik, o čemu je bilo riječi ranije. Promotrimo li ponovno Karti 2, može se primijetiti i da se dva “ženska” spomenika nalaze na Pantovčaku, u dvorištu Predsjedničkih dvora, sugerirajući stav te institucije o ženama. Na prostoru Pantovčaka nalaze se još tri spomenika koji žene predstavljaju apstraktno (23, 25, 27). Te su žene objektivizirane i prikazane kao nage, što je slučaj s još dva spomenika (29, 49). Osim što je majka, žena je, prema zagrebačkim spomenicima, i nečija supruga pa šest spomenika (9, 11, 28, 33, 39, 47) upućuje i na tu društveno pripisanu ulogu ženama, pri čemu dva među njima nose naziv Mladenci (28, 47).

Osim biste sestara Baković u središtu grada, na margini spomenute Lenucijeve potkove smjestio se i Meštrovićev kip “Povijest Hrvata” koji liku majke u narodnoj nošnji što drži glagoljički napis daje ulogu izvora hrvatskog identiteta (vidi Vujanović, 2017). Vratimo li se na Prilog 3, do izražaja dolaze kipovi muškaraca koji se višestruko pojavljuju u prostoru Zagreba, pa je Nikola Tesla “ovjekovječen” tri puta, kao i Alojzije Stepinac, Ruđer Bošković, August Šenoa i Ante Starčević. Spomenik dr. Anti Starčeviću (41) uključen je u popis i muških i ženskih kipova budući da se podno njega smjestio lik nepoznate žene.

Na području grada Zagreba nalazi se 38 spomen-ploča s reljefnim prikazom. Samo dvije ploče odaju počast ženama (50, 51) dok treća (52) predstavlja ženu tik uz rame muškarca – Stjepana i Mariju Radić – što čini tek 7,9% ženskih likova utisnutih u arhitektonska pročelja. Ostatak prostora u potpunosti pripada muškarcima (njih 36 ili 94,74%) pri čemu je ploča u spomen Knjižare Radić uvrštena u oba popisa. Glava obitelji Radić prisvaja čak *tri* gradske fasade. Azaryahu (1999: 260) tvrdi da “što je viši položaj neke osobe u hijerarhiji panteona, naći ćemo je na većem broju nositelja simbola; postoji izravna povezanost značenja junaka i broja njegovih spomenika”. Jednako je i sa spomen-pločama – od ukupno 151, njih 92 (60,93%) sprječavaju zaborav istaknutih muškaraca. Samo pet pročelja posvećeno je ženama (3,32%) što je još jedna potvrda rodne neravnopravnosti u urbanom okolišu Zagreba.

Azaryahu ističe da osim broja spomenika i mjesta na kojima su podignuti, značenje simbola dolazi do izražaja i u kontekstu veličine kipova te da, u pravilu, “što je značenje junaka veće, to je monumentalniji njegov spomenik” (1999: 260-261).

Slika 1. Iako tijekom povijesti grada uklanjan pa vraćan te rotiran (vidi Rihtman-Auguštin, 2000: 61-98), ban Josip Jelačić stoji ispod gradskih reflektora, osvijetljen sa svih strana i postavljen u središte grada, gdje tvori pozadinu svakodnevnom prolasku ili susretu. Autorica: Katja Vretenar.

Trg bana Josipa Jelačića je, primjerice, okružen ulicama i trgovima muških imena koje nacionalna kultura smatra nositeljima hrvatske baštine. Ističu se Starčević kao Otac Domovine te Marulić kao Otac hrvatske književnosti.

“Upisanost u javni prostor znači društveno pripisanu relevantnost, iskazivanje poštovanja, veličine, zasluga” (Kodrnja, 2006: 87), u ovom slučaju s iznimno naglašenim veličanjem djela muškaraca. Središnja javna mjesta u Zagrebu nastanjuju vladari, osvajači, političari, umjetnici, izumitelji i znanstvenici, sveti i druge istaknute (povijesne) ličnosti koje su svojom djelatnošću doprinijele razvoju hrvatske nacionalne kulture. Tijek vremena ne čini ih manje važnima, čak štoviše, svojom su se višegodišnjom (čak i stoljetnom) prisutnošću udomačili i označili (prisvojili) određene teritorije.

Čak i kada su prazni, javni prostori nikada nisu posve pusti budući da ih trajno nastanjuju odabrani velikani prošlosti. Patrijarhalni obrazac vidljivim postaje kroz istraživačke šetnje kroz središnji dio grada. Kip bana Josipa Jelačića na istoimenom glavnom gradskom trgu, mjestu najvažnijih nacionalnih okupljanja, poput dočeka sportaša i generala ili proslave ulaska u EU, pobjednički utjelovljuje rodni kroz nacionalni diskurs. Nepomična i trajna prisutnost spomenika rodno oblikuje prostore svakodnevice i kada ih prolaznici nonšalantno mimoilaze.

Usporedimo li, primjerice, monumentalne, izdignute kipove bana Jelačića ili kralja Tomislava s kipom Marije Jurić – Zagorke, koja je zbijena uza zid Tkalčićeve ulice na pločniku, nesrazmjer je više no očigledan te umanjuje značaj književ-

Slika 2. Zagorka u sjeni vrlo osvijetljenog dijela grada.
Autorica: Katja Vretenar.

nice i prve profesionalne (hrvatske) novinarke. Taj obrazac uočava se kod ostalih “ženskih” spomenika. Biste sestara Baković, primjerice, potisnute su u slabo osvijetljenom prolazu kraj kina Europa, dok spomen-ploča Mariji Radić, u Mihanovićevoj 34, na visini od 3 metra ostaje sklonjena od pogleda javnosti.

Fotografije nastale u noćnim satima još jasnije prikazuju do koje je mjere ženama mjesto i dalje u privatnoj sferi doma, jer kada su, ionako rijetko, predstavljene u javnom prostoru, tada ostaju u mraku, u sjeni i zaboravu. Dok se monumentalan kip bana Jelačića “kupa” u reflektorskom svjetlu, već u Tkalčićevoj ulici, koja se “naslanja” na središnji trg, Marija Jurić – Zagorka nijemo i gotovo neprimjetno stoji u mraku. Štoviše, baš u tom dijelu te frekventne ulice, nekoć mjesta obrta i male trgovine, danas kafića, restorana i noćnih klubova, bile su smještene javne kuće. No to što je prostitucija kao legalna transakcija ostala kuriozitet povijesti ne znači da je suvremena urbana kultura ostvarila mnogo više rodne ravnopravnosti. Seksualizacija žene kao sastavni dio potrošačkog imaginarija u suvremenom, post-feminističkom trenutku ponovno je eksplicitna, kao što pokazuje reklama za donje rublje iza ugla lokacije spomenika Zagorki, ispred nekadašnjeg “kupleraja” (usp. sa sličnim slučajevima seksističkog oglašavanja u javnom prostoru u McRobbie, 2004).

Rodnoj neravnopravnosti u zagrebačkom urbanom znakovlju u prilog ide i odabir plave boje, koju zapadna kultura koristi kako bi mušku djecu razlikovala od ženske kao službene boje grada Zagreba (vidljive u javnom prometu, javnim događajima itd.). U konačnici, pogledom na naše karte, treba ustvrditi i kako prostorna

Slika 3. Žena je i dalje seksualni objekt žudnje na nekadašnjem prostoru javnih kuća.

Autor: Zlatan Krajina.

artikulacija muške dominacije u Zagrebu ne prati njegovu miješanu identitetsku i povijesnu matricu koja proizlazi iz značajnih etapa njegovog razvoja (predmodernih – ‘gornjogradskih’, modernih/monarhijskih – ‘donjogradskih’, socijalističkih – novozagrebačkih te suvremenih – fragmentiranih/stihijskih elemenata) (vidi Blau i Rupnik, 2007), tijekom kojih se značajno mijenjala društvena pozicija žena. Naprotiv, prostorna distribucija rodnog znakovlja uspostavlja simplificiranu podjelu centra i periferije, kao grada i predgrada odnosno javne (muške) i privatne (ženske) sfere, delegirajući većinu ženskog nazivlja na periferiju.

Zaključak

Iako definiran kao izvor mogućeg društvenog progressa, jer proizlazi iz suživota stranaca, čije supostojanje odgađa usuglašavanje oko trajnih istina (Bauman, 2003), moderni europski grad što svoj posvemašnji razvoj duguje paralelnim procesima industrijalizacije i uspostave nacionalnih država tijekom 19. stoljeća, u post-moderni koloplet identiteta, fragmentacije i tokova, prenosi modernističko nasljeđe patrijarhata. Vizija modernog grada bila je klesanje u kamen prosvjetiteljske opsesije redom, racionalnošću i univerzalnošću, a u određivanju tog reda ženama je, među ostalima, učinjena povijesna nepravda (Watson, 2000: 104). Ističući da su znakovi grada ideološki izrazi, u ovome radu ispitali smo kako je kroz sustav urbanog zna-

kovlja Zagreb izrastao u grad muškog roda. Kao i Kodrnja u ranijem istraživanju, pošli smo od pretpostavke da je “rod imena kojima se obilježavaju prostor i vrijeme pokazatelj rodne/spolne simboličke i društvene moći” (2006: 71). Pošli smo korak dalje i kvantitativni prikaz proširili pogledom odozdo gdje su nam bile dostupne finije razlike i karakteristike prostornog izraza te neravnopravnosti. Pokazali smo da je žena u javnom prostoru grada Zagreba, unatoč svojoj tjelesnoj prisutnosti, simbolički odsutna. Kao grad u patrijarhalnom i tranzicijskom društvu, Zagreb odjednom uspostavlja rodne odnose i proizlazi iz rodnih odnosa u široj društvenoj zajednici koje je dio. Analizom imena ulica i oblika te distribucije spomenika pokazali smo kako se žene naglašeno prikazuje arhetipski (povezuje se s majčinstvom), nasuprot konkretnim muškim ličnostima, zatim postavlja u prolaze, sjenu i periferiju, nasuprot falogocentričnom i osvjetljenom oblikovanju središnjih javnih prostora.

Kako ističe Kodrnja, “simbolički artefakti valoriziraju konstruiranu povijest, selekcioniraju je i istovremeno znače upisivanje takve selektivno valorizirane ‘relevantne’ prošlosti u budućnost: važno, vječno vrijeme” (2006: 133; usp. Azaryahu, 1999: 262). Njihovim upisivanjem na pročelja jezik arhitekture transformira se u jezik baštine. Gradske se ulice mogu tumačiti kao slojevite povijesne čitanke pri čemu ulični znakovi postaju lingvističke relikvije koje glorificiraju linearno (nacionalističko) vrijeme. Implikacija da povijest pišu muškarci o muškim akterima (gdje je ‘history’ ‘his story’, vidi Kodrnja, 2006: 127), time dobiva materijalnu artikulaciju.

No to što je rod društvena konstrukcija, znači da je moguća i zamisliva njegova drugačija definicija (Massey, 2000). Pokazuju to i brojne intervencije u urbani *status quo* u sferi umjetnosti i aktivizma. U medijima s vremena na vrijeme čitamo o inicijativama poput onih publicista i aktivista Saše Šimprage, zatim sisačkih gimnazijalaca za većim udjelom žena u urbanom znakovlju njihova grada (voxfeminae.net, 2016), o problemu “tri posto ulica nazvano po ženama” u dalmatinskim urbanim centrima (slobodnadalmacija.hr, 2014) ili o tome da je, nakon niza recentnih preimenovanja u korist ženskih imena, u sedam svjetskih gradova (Londonu, Parizu, San Franciscu, Mumbaiju, New Delhiju, Chennaiu i Bangaloreu) prosječna zastupljenost ženskih imena narasla na tek 27.5% (citylab.com, 2015). Urban festival u Zagrebu omogućio je pak 2006. privremeno preimenovanje pojedinih javnih prostora u “Trg preimenovanih trgova” ili “Trg žrtava patrijarhata” (“Promijenimo stvarnost” – *Reinigungsgesellschaft*) i akcija poput potpisivanja peticija i obilazaka Zagreba kao dio predstavljanja “Ženskog vodiča kroz Zagreb” Barbare Blasin i Igora Markovića, koje su usporedive s feminističkim umjetničkim akcijama Barbare Kruger (reklamno oblikovanih *billboarda* s porukama poput “Svijet je malen, ali ne ako ga moraš čistiti”). Kako je pisala Dolores Hayden u svom znamenitom, ali još uvijek neostvarenom, prijedlogu rodno uravnoteženog urbanog planiranja,

koji pretpostavlja preuređenje arhitekture obiteljskih kuća tako da one uključuju društvene prostore dostupne iz susjedstva radi solidarnog sudjelovanja u neplaćenom radu na podizanju djece, ženama je potrebno omogućiti prekidanje začaranog kruga u kojemu nisu u stanju promijeniti svoj društveni status bez promjene svoje ekonomske situacije, koju pak ne mogu poboljšati sve dok su vezane uz domaćinstvo (2000: 270). S obzirom da nije moguće izgraditi “društveni prostor koji nije identičan društvu” (Lefebvre, 1991: 34), rad na većoj inkluzivnosti javnih gradskih prostora mora se odvijati na više frontova odjednom, ne zaustavljajući se na udjelu ženskih simbola.

Prilog 1. Ulice sa ženskim imenima

1. Ulica Anđele Horvat	25. Korana
2. Anina ulica	26. Ulica Kozarčeve Tene
3. Anina grana	27. Ulica kraljice Jelene
4. I. Anina ulica	28. Ulica Ljerke Šram
5. II. Anina ulica	29. Ulica Margarete Froman
6. II. Anina ulica I. ogranak	30. Margaretska ulica
7. II. Anina ulica II. ogranak	31. Ulica Marice Barić
8. Ulica Cvijete Zuzorić	32. Ulica Marijane Radev
9. Ulica Demetrove Teute	33. Ulica Marije Jambrišak
10. Ulica Dore Pejačević	34. Ulica Marije Jurić – Zagorke
11. Ulica Drage Piškora	35. Ulica Marulićeve Judite
12. Ulica Dragice Hotko	36. Ulica Mile Dimitrijević
13. Dubravkin put	37. Ulica Milke Mihičić
14. <i>Dubravkin trg</i>	38. Ulica Milke Trnine
15. Ulica Đurđice Agićeve	39. Prolaz sestara Baković
16. Ulica Ervine Dragman	40. Ulica Paule i Većeslava Pavleka
Miškina
17. Gordanina ulica	41. Ulica neznane junakinje
18. Ulica Gundulićeve Dubravke	42. Ulica Eleonore Patačić
19. Ulica Ivane Brlić-Mažuranić	43. Prilaz kraljičinom zdencu
20. Ulica Jagode Truhelke	44. Prilaz Slave Raškaj
21. <i>Trg Katarine Zrinske</i>	45. Ulica Side Košutić
22. Ulica Kate Mlinarić	46. Ulica sv. Barbare
23. Ulica Kolarove Breze	47. Ulica Šenoine Branke
24. Ulica kontese Nere	

48. <i>Trg svete Marije Čučerske</i>	59. Obala dr. Savke Dabčević Kučar
49. Ulica Marije Sniježne	60. Park Zlate Bartl
50. Ulica Vere Lesjak	61. Park Diane Budisavljević
51. Ulica Vike Podgorske	62. Ulica Zulejke Stefanini Tućan
52. Ulica Ambroza i Klotilde Vranyczany	63. Ulica Nede Krmpotić
53. Ulica Zinke Kunc	64. Šetalište Vesne Parun
54. Željkina ulica	65. Ulica Nade Klaić
55. Ulica Marije Terezije	66. Park Lujze Janović Wagner
56. Perivoj Ivane Brlić – Mažuranić	67. Opatička ulica
57. Stube Mie Slavenski	68. Svetoklarska ulica
58. Ulica Ksenije Kantoci	69. Svetobarbarski odvojak

Prilog 2. Trgovi grada Zagreba

1. Barčev trg	21. Nehruov trg
2. Trg Luke Botića	22. Novoselečki trg
3. Britanski trg	23. Opatijski trg
4. Trg Vlaha Bukovca	24. Trg Petra Petretića
5. Dubravkin trg	25. Podsusedski trg
6. Trg Drage Iblera	26. Rooseveltov trg
7. Ilirski trg	27. Trg Ante Starčevića
8. Istarski trg	28. Trg Josipa Jurja Strossmayera
9. Jezuitski trg	29. Trg kralja Petra Svačića
10. Trg Katarine Zrinske	30. Šestinski trg
11. Trg Augustina Kažotića	31. Trg kralja Tomislava
12. Trg Johna Fitzgeralda Kennedyja	32. Trešnjevački trg
13. Trg Otokara Keršovanija	33. Trg bana Josipa Jelačića
14. Trg Eugena Kvaternika	34. Trg Braće hrvatskoga zmaja
15. Trg Franje Markovića	35. Trg hrvatskih velikana
16. Trg Marka Marulića	36. Trg Dražena Petrovića
17. Trg Ivana, Antuna i Vladimira
Mažuranića	37. Trg Francuske Republike
18. Meštrovićev trg	38. Trg Franje Šepera
19. Moslavački trg	39. Trg hrvatskih pavlina
20. Naserov trg	40. Trg žrtava fašizma
	41. Trg Ivana Kukuljevića

42. Trg Josipa Langa	57. Trg Volovčica
43. Trg kralja Petra Krešimira IV.	58. Zeleni trg
44. Trg maršala Tita	59. Trg Milovana Zoričića
45. Trg Nikole Zrinskog	60. Kninski trg
46. Trg Petra Preradovića	61. Trg narodne zaštite
47. Trg senjskih uskoka	62. Trg svetog križa
48. Trg siječanjskih žrtava 1945.	63. Trg grada Passignano Sul Trasimeno
49. Trg Slavoljuba Penkale	64. Dječji trg
50. Trg Krešimira Ćosića	65. Trg 101. Brigade
51. Trg Stjepana Konzula	66. Trg botinečkih branitelja
52. Trg Stjepana Radića	67. Trg dr. Franje Tuđmana
53. Trg svete Marije Čučerske	68. Trg hrvatskih obrambenih snaga
54. Trg sv. Marka	69. Trg svibanjskih žrtava 1995.
55. Trg svetog Šimuna	70. Trg 145. brigade
56. Trg Vladka Mačeka	

Prilog 3. Skulpture i spomenici s obilježjima muškaraca

1. Dječčić	16. Miroslav Krleža
2. Čovjek preko	17. Rade Končar
3. Matija Gubec	18. August Cesarec
4. Kardinal Alojzije Stepinac	19. Miroslav Krleža
5. Sjedeća figura	20. Ruđer Bošković
6. Većeslav Holjevac	21. Mali konjanik
7. Figura/Kupač pod tušem	22. Ranjenik
8. Ruđer Bošković	23. Nošenje ranjenika – spomen palim
veterinarima i studentima veterine
9. Nikola Tesla	24. Eugen Podaubsky
10. Josip Debeljak	25. Vlaho Paljetak
11. Moša Pijade	26. Meta
12. Vladimir Nazor	27. Ribari
13. Petrica Kerempuh	28. Tri uha
14. Spomenik Zagrepčanima poginulim
u NOB-u	29. Picasso
15. Spomenik palim revolucionarima
Zagreba 1919.-1941.	30. Stjepan Radić
	31. Odbojkaši

32. Julije Klović
33. Juraj Habdelić
34. Vatroslav Lisinski
35. Blaženi Augustin Kažotić
36. La Futuro – spomenik Ludwigu
L. Zamenhofu
37. Stjepan Kavurić
38. Zvonimir Kavurić
39. Ranjenik
40. Petar Guberina
41. Charles Chaplin
42. Nikola Tesla
43. Grigor Vitez
44. Papa Ivan Pavao II.
45. Kardinal Franjo Kuharić
46. Kardinal Alojzije Stepinac
47. Spomenik palim Kustošijancima u
NOB-u
48. Pavle Papp
49. Fran Lhotka
50. Spomenik Silviju Strahimiru
Kranjčeviću
51. Bacač diska
52. Spomenik poginulim navijačima
Dinama u Domovinskom ratu
53. Napuljski ribar
54. Egipćani
55. Fra Grga Martić
56. Don Frane Bulić
57. Marko Marulić
58. Ranjenik
59. Đuro Đaković
60. Fra Andrija Kačić Miošić
61. Spomenik hrvatskim braniteljima
62. Joža Vlahović
63. August Šenoa
64. Otvorena vrata
65. Blagoje Bersa
66. Marin Držić
67. Odmor ratnika
68. Graditelj
69. Dječak
70. Mladenci
71. Spomenik Ivanu Goranu Kovačiću
72. Dr. Velimir Lojda
73. Spomenik palim borcima NOB-a
74. Krsto Ljubičić
75. Ivan Meštrović
76. Pil sv. Simeona Stilite (sic!)
77. Sv. Pavao Pustinjak
78. Frulaš/Pan
79. Eugen Kumičić
80. Čitač
81. Otac Zemlja
82. Faust Vrančić
83. Ivan Krstitelj Rabljanin
84. Ruđer Bošković
85. David Schwarz
86. Ferdinand Kovačević
87. Franjo Hanaman
88. Eduard Slavoljub Penkala
89. Oton Kučera
90. Ivan Filipović
91. Čovjek s kolutom
92. Trkač
93. Ljubavno putovanje/Ljeto
94. Hokej 66
95. Većeslav Holjevac
96. Spomenik Josipu Račiću
97. Dr. Ante Starčević
98. Josip Juraj Strossmayer
99. Dragutin Domjanić

100. August Šenoa	124. Ivan Mažuranić
101. Ruđer Bošković	125. Odmor/Zaljubljeni
102. Antun Gustav Matoš	126. Petar Preradović
103. Ante Starčević	127. Dr. Franjo Bučar
104. Ruka sv. Antuna	128. Košarkaši
105. Nošenje ranjenika	129. Vatroslav Lisinski
106. Spomenik dr. Anti Starčeviću	130. Matija Gubec
107. Nikola Tesla	131. Vinko Jeđut
108. August Cesarec	132. Janko Gredelj
109. Spomenik banu Josipu Jelačiću	133. Vladimir Nazor
110. Sv. Juraj	134. Marijan Badel
111. Dražen Petrović	135. Jozef Antall
112. Kardinal Franjo Šeper	136. Tin Ujević
113. Mali dječak	137. Mali princ
114. Spomenik kralju Tomislavu	138. Juraj Haulik
115. Andrija Medulić	139. August Šenoa
116. Gjuro Stjepan Deželić	140. Kardinal Alojzije Stepinac
117. Sveti Juraj ubija zmaja	141. Spomenik poginulim braniteljima u
Domovinskom ratu
118. Herman Bolle i Izidor Kršnjavi	142. Bartol Kašić
119. Andrija Medulić	143. Spomenik braći Kavurić
120. Krsto Frankopan	144. Spomenik palim borcima Ciglenice
121. Julije Klović	145. Mladenci
122. Nikola Jurišić	
123. Ivan Kukuljević Sakcinski	

**Spomen-ploče s reljefnim prikazom (a)
i spomen-ploče (b) s obilježjima muškaraca**

a:

146. Spomen-ploča Nikoli Tesli	152. Spomen-ploča Vatroslavu Lisinskom
147. Spomen-ploča Dragutinu
Gorjanović-Krambergeru	153. Spomen-ploča Joži Vlahoviću
148. Spomen-ploča Stjepanu Radiću	154. Spomen-ploča Ivanu Sotlešegu
149. Spomen-ploča Gustavu Krklecu	155. Spomen-ploča Juliju Benešiću
150. Spomen-ploča Zvonimiru Vrkljanu	156. Spomen-ploča Bojanu Straniću
151. Spomen-ploča Stjepanu Radiću	157. Spomen-ploča Knjižari Radić
	158. Spomen-ploča Franu Bošnjakoviću

159. Spomen-ploča Franji Račkom
160. Spomen-ploča Antunu Stiplošku
161. Spomen-ploča Emiliju Laszowskom
162. Spomen-ploča Dinku Šimunoviću
163. Spomen-ploča Augustu Šenoi
164. Spomen-ploča Vjekoslavu Klaiću
165. Spomen-ploča Ljudevitu Vukotinoviću
166. Spomen-ploča Ivanu Krstitelju Tkalčiću
167. Spomen-ploča Dobriši Cesariću
168. Spomen-ploča kardinalu Alojziju Stepincu i papi Ivanu Pavlu II.
169. Spomen-ploča Antunu pl. Mihanoviću
170. Spomen-ploča Stanku Vrazu
171. Spomen-ploča Eugenu Kumičiću
172. Spomen-ploča Miroslavu Krleži
173. Spomen-ploča Dimitriju Demetru
174. Spomen-ploča Draženu Petroviću
175. Spomen-ploča Franji Račkom
176. Spomen-ploča Milanu Lenuciju
177. Spomen-ploča dr. Ivi Politeu
178. Spomen-ploča Hrvatskoj državnoj tiskari i Pavlu Ritteru Vitezoviću
179. Spomen-ploča Augustu Šenoi
180. Spomen-ploča Sándoru Petőfiju
181. Spomen-ploča poginulim Trnjanima u Domovinskom ratu
- b:**
182. Stjepan Javor
183. Prof. dr. Gjuro Pilar
184. Pavao Markovac
185. Petar Berislavić
186. Pavao Zoričić
187. Ljudevit Gaj
188. Ivan pl. Kukuljević, ban Josip barun Jelačić, Vatroslav Lisinski
189. Milan pl. Šufflay
190. Bela IV.
191. Josip Kulušić
192. Stjepan Bubanić
193. Vladimir Nazor
194. Prof. dr. Ljudevit Jurak
195. Dragutin Domjanić
196. Juraj Žerjavić
197. Radoslav Lopašić
198. Eugen Podaubski
199. Stjepan Radić
200. Bahun Tomislav, Gross Bernard, Iveković Ivica, Singer Ljubomir (sic!)
201. Dragutin Tadijanović
202. Vladimir Becić
203. Petar Drapšin
204. Braća Mijo i Slavko Oreški
205. Filip Kaušić
206. Ramiro Bujas
207. Ivan Mažuranić
208. Antun Gustav Matoš
209. Prof. dr. Božidar Špišić
210. Vatroslav Lisinski
211. Milutin Mayer Svetohelenski, ing. arh. Juraj Denzler
212. Danteov praunuk Nicolo Alighieri
213. Antun Križan
214. Stjepan Bakšić
215. Zoran Bujas
216. Ivo Lola Ribar, Marko Orešković, Josip Kraš
217. Aleksandar Bahorić

218. Adalbert Halužan
219. Maksimilijan Vrhovac
220. Josip Račić
221. Ban Petar Zrinski
222. Hinko Nučić
223. Miroslav Kraljević
224. Luka Perković
225. Dragutin Kale
226. Rudolf Matz
227. Dr. Laloslav Šram, Dr. Antun Starčević
228. Tadija Smičiklas
229. Tituš Brezovački
230. Ivan Goran Kovačić
231. Joža Vlahović
232. Albe Vidaković
233. Ivan Krstitelj Tkalčić
234. Dr. Stjepan Sirovec
235. Jakob II., Mijo Sinković, papa Ivan Pavao II.
236. August Cesarec
237. Prof. dr. Ante Šercer
238. Josip Jelačić
239. Dra Vančaš i njegova žena Josipa (sic!)
240. Antun Branko Šimić
241. Drug Tito
242. Milan Begović
243. Tibor Halasi-Kun
244. Josip Kraš
245. Vladimir Vidrić
246. Bogoslav Šulek
247. Nikola Šop
248. Dr. Velimir Deželić st.
249. Lujo Thaller
250. Krsto Ljubičić
251. Adolf Mošinsky
252. Ivan Stožir, Andrija Mohorovičić
253. Hans Christian Zabludovsky
254. Hans Christian Zabludovsky
255. Rade Končar, Marko Orešković, Josip Kraš, Pavle Pap-Šiljo, Vladimir Bakarić, Stipe Ugarković, Karlo Mrazović, Dragutin Saili, Aleksandar Ranković
256. Nikola Tesla
257. Nikola Tesla
258. Mirko Virius
259. Antun Mihanović
260. Gustav Janček
261. Slavoljub Penkala
262. Herman Bolle
263. Izidor Iso Kršnjavi
264. Braća Josip, Đuro i Stjepan Engel
265. Josip Freudenreich
266. Vladimir Nazor
267. Ivan pl. Zajc
268. Josip Gostič
269. August Šenoa
270. Josip Preskar
271. Vjekoslav Štefanić
272. Stjepan Šulek
273. Rudolf Blis, Josip Horvath, Branko Sokolić, Ivo Hergešić

Prilog 4. Skulpture i spomenici sa ženskim simbolima

1. Plesačica	26. Pleći me, pleći, majčice
2. Dragica Končar	27. Sputana
3. Kumica Barica	28. Mladenci
4. Žena s tačkama	29. Brijunski akt/Stid/Eva
5. Pionirska majka	30. Anđelija
6. Majka i dijete	31. Majka i dijete
7. Majka i dijete	32. Grozdana
8. Dijana	33. Žena
9. Udovica	34. Tenisačica
10. Krilo materino	35. Bogorodica
11. Žena	36. Majka doji dijete
12. Plesačica	37. Majka Zemlja
13. Zlatarovo zlato (Dora Krupićeva)	38. Žena s kišobranom
14. Majka i dijete	39. Ljubavno putovanje/Ljeto
15. Anka Butorac	40. Djevojka s knjigom
16. Majka i dijete	41. Spomenik dr. Anti Starčeviću
17. Bogorodica Bezgriješnog Začeca	42. Marija Jurić Zagorka
18. Majka i dijete	43. Prozor
19. Majčina igra	44. Njegovateljica ruža
20. Zdenka i Rajka Baković	45. Povijest Hrvata
21. Slava Raškaj	46. Majka i dijete
22. Otvorena Vrata	47. Mladenci
23. Dunja XVI.	48. Majka i dijete
24. Dojenje	49. Akt
25. Jutro	

Spomen-ploče s reljefnim prikazom (siva boja):

- 50. Spomen-ploča Mariji Jambrišak
- 51. Spomen-ploča Mariji Radić
- 52. Spomen-ploča Knjižari Radić

Spomen-ploče (siva boja):

- 53. Milka Trnina
- 54. Gross-Radojević Slavica, Hotko Dragica (sic!)
- 55. Ivana Brlić-Mažuranić
- 56. Božena (Danica) Begović
- 57. Miroslava Despot

LITERATURA

- Amin, Ash. 2008. Collective culture and urban public space. *City*, 12, 1: 5-24.
- Amin, Ash i Thrift, Nigel. 2002. *Cities: Reimagining the Urban*. Blackwell. Malden.
- Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica*. Školska knjiga. Zagreb.
- Anić, Vladimir. 1991. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Novi liber. Zagreb.
- Azaryahu, Maoz. 1999. Politički simboli u svakidašnjici: polisistemski pristup istraživanju. *Etnološka tribina*, 22, Vol. 29: 255-267.
- Bauman, Zygmunt. 2003. City of Fears, City of Hopes. *Critical urban studies: Occasional papers*, https://openlibrary.org/works/OL527205W/City_of_fears_city_of_hopes. Goldsmiths College, Centre for Urban and Community Research. London.
- Benjamin, Walter. 1986. *Estetički ogledi*. Školska knjiga. Zagreb.
- Benjamin, Walter. 1999. *The Arcades Project*. Harvard University Press. Cambridge, MA i London.
- Blau, Eve i Rupnik, Ivan. 2007. *Project Zagreb: Transition as Condition, Strategy, Practice*. Actar. Barcelona i New York.
- Bondi, Liz i Christie, Hazel. 2000. Working out the urban: Gender relations and the city, u: Bridge, Gary i Watson, Sophie (ur.): *A Companion to the City*. Blackwell. Malden, MA: 292-306.
- Butler, Judith. 2000. *Nevolje s rodom*. Ženska infoteka. Zagreb.
- citylab.com. 2015. <http://www.citylab.com/politics/2015/11/mapping-the-sexism-of-city-street-names/414094/> (datum pristupa: 20. 12. 2016).
- Chandler, Daniel. 2007. *Semiotics: The basics*. Routledge. London i New York.
- Cobley, Paul i Jansz, Litza. 2006. *Semiotika za početnike*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
- Cresswell, Tim. 1996. *In Place/Out of Place: Geography, Ideology, and Transgression*. University of Minnesota Press. Minneapolis i London.
- Cronin, Anne M. 2010. *Advertising, Commercial Spaces and the Urban*. Palgrave Macmillan. London.
- De Beauvoir, Simone. 1982. *Drugi pol*. Beogradski izdavačko-grafički zavod. Beograd.
- De Certeau, Michel. 2003. *Invencija svakodnevice*. Naklada MD. Zagreb.
- Ditchev, Ivaylo. 2016. Balkan Mimesis: Kitsch as a geographic Concept", u: Krajina, Zlatan i Blanuša, Nebojša (ur.): *EU, Europe Unfinished: Mediating Europe and the Balkans in a Time of Crisis*. Rowman and Littlefield. London: 93-104.
- Foucault, Michel. 1978. *The History of Sexuality*. Pantheon Books. New York.
- Gottdiener, M. i Lagopoulos, Ph. Alexandros. 1986. Introduction, u: Gottdiener, M. i Lagopoulos, Ph. Alexandros (ur.): *The City and the Sign: An Introduction to Urban Semiotics*. Columbia University Press. New York: 1-22.

- Hall, Stuart. 2013. The Work of Representation, u: Hall, Stuart, Evans, Jessica i Nixon, Sean (ur.): *Representation. Second Edition*. Sage. London: 1-47.
- Hayden, Dolores. 2000. What would a non-sexist city be like? Speculations on housing, urban design and human work, u: Rendell, Jane, Penner, Barbara i Borden, Iain (ur.): *Gender, Space, Architecture*. Routledge. London i New York: 266-282.
- Holston, James. 2006. Modernistički grad i smrt ulice, u: Low, Setha (ur.): *Promišljanje grada: Studije iz nove urbane antropologije*. Jesenski i Turk. Zagreb: 179-216.
- Horvat, Srećko. 2007. *Znakovi postmodernog grada*. Jesenski i Turk. Zagreb.
- Hubbard, Phil. 1999. *Sex and the City: Geographies of Prostitution in the Urban West*. Ashgate. London.
- Hubbard, Phil. 2006. *City*. Routledge. London i New York.
- Kittler, Friedrich A. 1996. The City Is a Medium. *New Literary History: Literature, Media, and the Law*, vol. 27, br. 4 (jesen): 717-729.
- Klaić, Bratoljub. 2007. *Rječnik stranih riječi*. Školska knjiga. Zagreb.
- Kodrnja, Jasenka. 2006. *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*. Institut za društvena istraživanja. Zagreb.
- Kožarić, I. (glavni urednik). 2007. *Spomenici i fontane u gradu Zagrebu*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Gliptoteka, Grad Zagreb i Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode. Zagreb.
- Krajina, Zlatan. 2014. *Negotiating the Mediated City, Everyday Encounters with Public Screens*. Routledge. New York i London.
- Krajina, Zlatan. 2016a. Why the Balkans, Why Now, Who Cares?, u: Krajina, Zlatan i Blanuša, Nebojša (ur.): *EU, Europe Unfinished: Mediating Europe and the Balkans in a Time of Crisis*. Rowman & Littlefield. London: 3-27.
- Krajina, Zlatan. 2016b. The Alternative Urbanism of Psychogeography in the Mediated City, u: Shaw, Debra Benita i Hum, Maggie (ur.): *Radical Space: Exploring Politics and Practice*. Rowman & Littlefield. London: 39-63.
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Blackwell. Oxford, UK i Cambridge, MA.
- Lynch, Kevin. 1960. *The Image of the City*. MIT Press. Cambridge, MA i London.
- Madinapour, Ali. 2016. Social exclusion and space, u: LeGates, Richard T. i Stout, Frederic (ur.): *The City Reader*. Routledge. London: 203-211.
- Marchart, Oliver. 2004. Politika i umjetnička praksa: o estetici javnog. *Frakcija*, 33/34: 6-19.
- Massey, Doreen. 2000. Space, Place and Gender, u: Miles, Malcolm i Hall, Tim (ur.): *The City Cultures Reader. Second Edition*. Routledge. London: 307-310.
- Massey, Doreen. 2001. *Space, Place and Gender*. University of Minnesota Press. Minneapolis.
- McRobbie, Angela. 2004. Post-feminism and popular culture. *Feminist Media Studies*, vol. 4, br. 3: 255-264.

- Milevska, Suzana. 2016. The Renaming Machine in the Balans as a Strategy of “Accumulation by Dispossession”, u: Krajina, Zlatan i Blanuša, Nebojša (ur.): *EU, Europe Unfinished: Mediating Europe and the Balkans in a Time of Crisis*. Rowman and Littlefield. London: 77-92.
- Mouffe, Chantal. 2008. Art and Democracy: Art as an Agonistic Intervention in Public Space. *Art as Public Issue: How Art and Its Institutions Reinvent the Public Dimension*, br. 14. NAi Publishers. Rotterdam: 6-13.
- Morley, David. 1992. *Television, Audiences and Cultural Studies*. Routledge. London.
- Morley, David. 2000. *Home Territories: Media, Mobility, Identity*. Routledge. London.
- Mumford, Lewis. 1968. *Grad u historiji*. Naprijed. Zagreb.
- Phillips, Anne. 2001. *(O)rađanje demokracije*. Ženska infoteka. Zagreb.
- Pinchevski, Amit i Torgovnik, Efraim. 2002. Signifying passages: the signs of change in Israeli street names. *Media, Culture & Society*, 24 (3): 365-387.
- Rendell, Jane. 2002. “Bazaar Beauties” or “Pleasure is our pursuit”: A spatial story of exchange, u: Borden, Iain, Kerr, Joe, Rendell, Jane i Pivaro, Alicia (ur.): *The Unknown City: Contesting Architecture and Social Space*. MIT Press. Cambridge, MA i London: 104-121.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada*. XX. vek. Beograd.
- Sheringham, Michael. 2006. *Everyday Life: Theories and Practices from Surrealism to the Present*. Oxford University Press. New York.
- Sennett, Richard. 1989. *Nestanak javnog čovjeka*. Zagreb. Naprijed.
- slobodnadalmacija.hr. 2014. <http://www.slobodnadalmacija.hr/scena/mozaik/clanak/id/249042/split-dubrovnik-zadar-sibenik-samo-tri-posto-ulica-nazvano-po-zenama> (datum pristupa: 20. 12. 2016).
- Stahl, Geoff. 2009. Urban Signs / Signs of the Urban: Of Scenes and Streetscapes. *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research*, vol. 1: 249-262.
- Stevenson, Deborah. 2003. *Cities and Urban Cultures*. Open University Press. Maidenhead.
- Šakaja, Laura i Stanić, Jelena. 2011. Other(ing), self(portraying), negotiating: the spatial configuration of values in Zagreb’s city-text. *Cultural Geographies*, 18 (4): 495-516.
- Vujanović, Barbara. 2017. *Meštrovićev znak u Zagrebu*. Atelijer Meštrović. Zagreb.
- Watson, Sophie. 2000. Bodies, Gender, Cities. *City*, 4, 1: 101-105.
- voxfeminae.net. 2014. <http://www.voxfeminae.net/gender-art/item/6335-zagrebbacki-trgovni-ne-pamte-zene-intervju> (datum pristupa: 20. 12. 2016).
- voxfeminae.net. 2016. <http://www.voxfeminae.net/vijestice-list/hrvatska/item/11098-sisacki-gimnazijalci-ke-zele-da-sisacke-ulice-dobiju-imena-po-poznatim-zenama> 2016. (datum pristupa: 20. 12. 2016).

Zlatan Krajina, Katja Vretenar

POLITICS OF NAMING AND THE PATRIARCHAL
CONSTRUCTION OF ZAGREB

Summary

This paper investigates the ways in which gender relations are articulated through a particular communicative urban infrastructure, such as names of public spaces and public art. We argue that their selective design and distribution suggest meanings beyond functional purposes (to serve as orientation points or as national commemorative sites) and co-constitute gendered power relations. Reading the patterns of signification, formulation and positioning of names, plaques and statues in Zagreb, through our raft of statistical analysis, mapping, and ethnographic walks, we show that the urban signage of the capital of Croatia, in a time of increased debates about gender equality and identity, continues to uphold the patriarchy inherited from earlier periods of city growth, namely the late 19th/early 20th centuries and mid-20th century. Our spatial analysis concerns not only the frequency but also spatial distribution and forms of representation of women in the names of public spaces and commemorative plaques and statues. The research presented here suggests that Zagreb's public urban signage significantly prefers men to women as actors in public space and nation's history. We discuss our findings from the perspective of critical and constructivist approaches in cultural studies and contextualise them with reference to the ways in which contemporary urban spaces are said to be 'mediated cities'.

Keywords: City, Gender, Signifying Practices, Sign, Power

Kontakt: **Zlatan Krajina, Katja Vretenar**, Fakultet političkih znanosti, Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb. E-mail: zkrajina@fpzg.hr, katja.vretenar@yahoo.com